

Я. Короленко

ПІДЗЕМНІ СПОРУДИ ВІННИЦІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІСТОРИЧНОГО МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглянуто підземні споруди Вінниці — важливий елемент історичного міського ландшафту, що формувався упродовж кількох століть. На основі архівних матеріалів, топографічних карт, результатів археологічних досліджень та спостережень змін забудови здійснена спроба систематизувати наявну інформацію про підземні об'єкти міста. Автор виокремлює три основні групи підземних споруд, що відображають різні етапи й соціально-культурні процеси в житті міста: 1) монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст., 2) підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст., 3) підвали та інші господарські споруди житлової забудови кінця XIX — початку XX ст. Значна увага приділена опису конструктивних особливостей виявлених об'єктів, їхньому функціональному призначенню, контексту розміщення та взаємозв'язку з наземною архітектурою.

Ключові слова: Вінниця, підземні споруди, археологічна спадщина, місто XVII—XIX ст., архітектурно-археологічні дослідження, монастирські підземелля, єврейська забудова, підвал.

Постановка проблеми. Вивчення підземних споруд Вінниці є важливим завданням як для сучасної науки, так і для розробки містобудівної документації та формування генерального плану міста. Такі об'єкти становлять невід'ємну частину культурної спадщини міста і водночас слугують цінним джерелом для реконструкції історичних процесів, архітектурних рішень і соціально-економічних умов минулих епох. Питання їх збереження й подальшого використання неодноразово ставало предметом жвавих дискусій між представниками місцевої влади та громадськими активістами. Послідовний інтерес до вінницьких підземель, засвідче-

© Я. КОРОЛЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ний на сторінках популярних видань упродовж понад ста років, підкреслює їхню значущість у контексті культурної спадщини міста.

Метою статті є атрибуція підземних споруд у контексті розвитку міського простору та узагальнення інформації з різних джерел про підземні споруди Вінниці, пов'язані з історичною забудовою міста.

Попередні дослідження. Стан джерел. Попри неабияке зацікавлення темою, підземні споруди Вінниці до початку XXI ст. залишалися слабо вивченими. У публікаціях переважали краєзнавчі згадки, описи поодиноких об'єктів і гіпотетичні припущення щодо походження підземель, які не супроводжувалися цілісним науковим аналізом.

Наприкінці XX ст. як реакція на техногенні виклики, зокрема провали ґрунту, спричинені існуванням невідомих або незадокументованих підземних об'єктів, спостерігався підвищений інтерес дослідників до вивчення підземних споруд міста. Із 1990-х рр. тема підземель набула розголосу в медіа та викликала зацікавлення громадськості. Періодичні згадки про підземні ходи й монастирські підвали трапляються в низці історичних видань (ред. Гунько 2007; ред. Висоцька 2011; ред. Зінько 2016; Каросва 2018). Теми єврейської підземної архітектури стосується дисертаційне дослідження М. Поліщук (2002). З 2013 р. і до сьогодні підземні споруди Вінниці в межах історичного центра міста досліджувалися археологами (Виногородська 2007; Виногородська, Герасимчук, Калашник 2013; Виногородська, Калашник 2014; 2015; Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019; Грабовська 2021; Корж та ін. 2022).

Численними є публіцистичні матеріали, присвячені вінницьким підземеллям, які ви-

Рис. 1. План міста Вінниці Брацлавської губернії, 1796 р. (за: ред. Висоцька 2011): 1 — позначення району Старого міста; 2 — Нове місто з позначенням острова Кемпа

Fig. 1. Plan of the city of Vinnytsia, Bratslav Governorate, 1796 (after: red. Vysotska 2011): 1 — designation of the Old Town district; 2 — New Town with the designation of Kemp Island

ходили в місцевих засобах масової інформації останніми десятиліттями. Автором виявлено та опрацьовано 89 таких публікацій, надрукованих упродовж 1998—2023 рр. Вони, зазвичай, не містять ґрунтовних історичних досліджень, однак часто фіксують маловідомі факти виявлення залишків підземних споруд. Також публікації в медіа підживлюють суспільний інтерес до теми. Часом це призводить до поширення міфів про загальну систему підземних ходів та міфотворення про «вінницькі катакомби». В окремих випадках привернення суспільної уваги (Верлан 2020; Шафранівська 2006) завершується організацією повноцінних рятівних археологічних досліджень (Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019). Цінна інформація про вінницькі підземелля міститься в інтерв'ю з архітекторкою, краєзнавицею та дослідницею історії архітектури міста Л. Денисовою, опублікованому на сторінках новинного ресурсу «Реал» у січні 2018 р. (Зайковатий 2018).

Перелічені дослідження та публіцистичні матеріали, однак, не призвели до узагальнень, що відобразилися б у наукових публікаціях, монографіях або спеціальних дослідженнях, присвячених вінницьким підземеллям. Це створює потребу в ґрунтовному аналізі, що поєднає археологічні, історичні, архітектурні та джерелознавчі підходи.

Виклад основного матеріалу. Вінниця у складі Великого князівства Литовсько-го. Традиційно заведено розглядати виникнення Вінниці в контексті подій 1362 р., коли литовський князь Ольгерд розбив татарське військо на річці Сині Води та захопив Поділля. Придбані землі були розподілені між братами Кوریатовичами, після чого відбулося будівниц-

тво низки укріплень — «градів», серед яких і перший Вінницький замок (Моргунов, Подоліний 2016, с. 5). Найдавніші згадки про Вінницю містяться в літописному реєстрі «Списку руських міст далеких і близьких», укладеного, імовірно, у 1370—1390-х рр. (Литвинчук 2021, с. 48). Попри це, питання локалізації першого Вінницького замку та формування міста досі є предметом дискусій.

Литовська доба в розвитку Вінниці пов'язана з місцевістю, яка на сьогодні носить назву Старе місто (рис. 1: 1). Воно розташоване на лівому березі Бугу й у XIV—XVI ст. охоплювало терени сучасної Замкової гори та прилеглих кварталів (Царенко 2016, с. 33—34). З огляду на постійну небезпеку та загальні фортифікаційні тенденції, що панували на території України в зазначений час, можна припустити існування на території тогочасного міста підземних хідників та схованок. Однак сучасний стан забудови Старого міста, яке зайняте переважно садибами приватного сектору, не сприяє належному рівню археологічного дослідження цієї території. Тому сьогодні існування підземних споруд XIV—XVI ст. на території району Старого міста не підтверджене.

Вінниця під владою Речі Посполитої. У 1569 р. за Люблінською унією відбулось об'єднання Литви та Польщі в єдину державу Річ Посполиту. Під впливом Польщі на території тієї частини України, що увійшла до складу новоутвореної держави, відбулися нові процеси. Вони пов'язані з тим, що більшість українських земель опинились у прямій чи опосередкованій владі великих магнатів, змінилася політична та соціально-релігійна кон'юнктура. Цей період відзначився бурхливим зростанням

кількості міст (Трегубова 2011, с. 22). Змінився і підхід до їх розбудови, що полягав у збільшенні щільності міської забудови та поширенні бастіонно-ескарпової системи. За магдебурзьким правом відбувалося самоврядування та організація міських громад. Це призвело до розселення за національною ознакою і формування кварталів з представниками різних общин, таких як польсько-католицька, єврейська, руська та вірменська (Трегубова 2011, с. 23). У цей період відбувається як збереження ландшафтно-органічного планування, характерного для давньоруської традиції, так і поширення прямокутно-перехресної системи, характерної для містобудування Західної Європи. До середини XVII ст. основним будівельним матеріалом залишалася деревина (Трегубова 2011, с. 24).

Із входженням до складу Речі Посполитої у Вінниці відбулася низка кардинальних змін. Так, 1595 р. розпочато будівництво нового замку на острові Кемпа (рис. 1: 2) (Денисова 2011, с. 454). А у 1598 р. Вінниця стала центром Брацлавського воєводства, до неї перевели всі урядові установи та переїхала частина шляхти. Відбулося перенесення міського центру на мисову частину правого берега річки Буг (рис. 1: 2), від цього часу почалося формування Нового міста (на противагу Старому місту, розташованому на лівому березі Бугу). Відомо, що у XVI — на початку XVII ст. на території Нового міста з'явилася єврейська громада. Завдяки їй відбувався розвиток торгівлі та ремесел (Денисова 2011, с. 454). Розвиток Нового міста привернув до себе увагу католицьких чернечих орденів, що згодом побудували тут свої монастирі (ред. Висоцька 2011, с. 3).

Важливу роль у розбудові Нового міста відіграв польський староста Валента-Олександр Калиновський. За його сприяння у 1604 р. було закінчено будівництво дерев'яного замку на острові Кемпа та розпочато будівництво комплексу колегії єзуїтів у 1610—1611 рр. (Царенко 2016, с. 36). До сьогодні зберігся проект 1632 р., що дає нам уявлення про первісний план єзуїтського колегіуму (Ричков 2011, с. 11, рис. 2). За проектом, передбачувана територія під забудову, мала вигляд видовженої трапеції з орієнтацією північ-південь. З північної сторони, фасад єзуїтського костелу виходив на ринкову площу, а південна частина комплексу виходила до крутого схилу правого берега річки Буг, що відповідає оборонним тенденціям того періоду (використання ландшафту для посилення обороноздатності). За планом, із заходу передбачалося розміщення вулиці, а з півночі та півдня навколо прилеглої території — будівництво муру з баштами та бастеями. Проте, початковий план та реалізація архітектурного ансамблю станом на кінець XVIII ст. мають суттєві відмінності (Ричков 2011, с. 10).

Згодом, в 1624 р., поряд із єзуїтами розпочали будівництво домініканці. Муровані будівлі

єзуїтського монастиря з оборонними стінами та баштами отримали назву «Мури», що походить від латинського «*murus*» — стіна. Разом з будівлями домініканського монастиря вони утворювали комплекс, що нагадував фортецю прямокутної форми. Дві частини цієї фортеці збудовані незалежно одна від одної двома чернечими орденами, власним коштом і являли собою незалежні приватні володіння (Царенко 2016, с. 36). Такий випадок співіснування двох монастирів-фортець на одній території є унікальним явищем архітектури на теренах Правобережної України.

Окрім Мурів, у першій половині XVII ст. на території Нового міста з'явилися православний чоловічий Вознесенський монастир, жіночий Благовіщенський монастир та Козьмо-Дем'янівська церква (Денисова 2011, с. 456).

Додатково варто згадати Орден капуцинів, монастир якого було засновано у 1745 р. вінницьким старостою Людвигом Калиновським. Будівництво тривало майже 15 років, а вже наприкінці XVIII ст. монастир являв собою муровану споруду з обширним подвір'ям, пивоварнею, криницею, льодовнею, кузнею, стайнею, воскобійнею та городами, оточеними муром. Розташовувався він західніше від Єзуїтського та Домініканського монастирів, майже на окраїні тогочасного міста (ред. Дашкевич, Кирієнко 1995, с. 113—114). Окрім цього, у літописі капуцинів 1786 р. згадка про смерть вінницького старости Чосновського (благодійника вінницьких капуцинів) супроводжується повідомленням, що ним було «...проведено коштовне будівництво підземного каналу від капуцинського монастиря до Бугу...» (ред. Дашкевич, Кирієнко 1995, с. 50).

У контексті описаних вище подій можна виокремити групу вцілілих і археологічно досліджених підземних споруд — *монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст.*

У грудні 2010 р. під час ремонту підлоги в 6-й експозиційній залі Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі — ВОКМ) виявлено муровану підземну споруду (рис. 2: 1, 2). На час відкриття вона майже повністю була заповнена будівельним та побутовим сміттям кінця XIX — середини XX ст. Характер виявлених матеріалів та свідчення співробітників музею дають можливість з великою імовірністю припускати, що це приміщення першопочатково відкрите під час перебудови музею у 1964—1970 рр., після чого його засипали сміттям та закрили підлогою. У 2014 р. розчистку та укріплення споруди провела проектно-будівельна компанія ТОВ «МУР», м. Вінниця.

Виявлена у ВОКМ споруда камерна, утворена циліндричним склепінням, розмірами: ширина — 6,4 м, довжина — 8 м та висота — 2,8 м. Північна та південна стіни споруди складаються із суцільного суглинку без укріплення цеглою. Зі східної сторони збереглися сходи,

Рис. 2. Мурована підземна споруда (льох) Вінницького обласного краєзнавчого музею, будівля давнього єзуїтського комплексу: 1 — вигляд зверху, місце відкриття; 2 — вигляд всередині приміщення (фото Я. Короленко)

Fig. 2. Brick underground structure (cellar) of the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore, building of the old Jesuit complex: 1 — top view, the place of discovery; 2 — the interior (photo by Ya. Korolenko)

через які можна було потрапити до споруди ззовні. Середній розмір цегли, використаної для будівництва споруди — $30 \times 14,5 \times 8,5$ см. З цегли схожих розмірів збудовано кутову башту та мур, що оточують комплекс «Мури» з південної і західної сторони (Грабовська 2018, с. 132). Цеглу таких розмірів класифікуємо як один із ранніх зразків, представлених у Вінниці.

В архівних джерелах збереглися описи приміщень і речей, які належали Подільській гімназії, що мала право на весь поезуїтський комплекс. Зокрема, згадка виявленої підземної споруди міститься в описі флігеля 1826 р., що сьогодні є частиною будівлі ВОКМ (вул. Соборна, 19, південна частина). Відповідно до опису «...Це будівля довжиною 60 ліктів, шириною 17 ліктів, поділена на чотири частини, в одному кінці дві частини займають їдальня і кухня. ... Під тією ж кухнею знаходиться мурований склепінчастий льох, до якого дві ляди в підлозі на простих завісах, без замка до замикання» (Інвентарь... 1826, арк. 92 зв.—94 зв.). Очевидно, підземна споруда мала господарське призначення. Відповідно до часу побудови самої будівлі (1740—1750 рр.), використаної цегли та будівельного розчину, споруду можна датувати XVIII ст. (Грабовська 2018, с. 115).

У 2013—2015 рр. на території подвір'я Свято-Преображенського собору (колишнього Домініканського монастиря) проходили археологічні дослідження Інституту археології НАН України під керівництвом Л. Виногородської (Виногородська, Герасимчук, Калашник 2013; Виногородська, Калашник 2014; 2015). У 2013 р. закладено траншею (№ 1) вздовж корпусу музею та перпендикулярно до муру задля виявлення продовження підземних приміщень, що могли бути частиною дослідженого льоху у 2010 р. Проте наявність комунікаційних мереж

завадила продовженню траншеї до місця передбачуваного підземного ходу. Натомість, серед виявлених споруд у траншеї вирізнялася підземна галерея, вирізана в суглинку, з циліндричним склепінням, що з часом провалилося. Галерея зі сходу мала сходи та прямувала на захід. Подальші роботи у 2014—2015 рр. частково продовжили вивчення виявленого підземного ходу. За результатами досліджень, орієнтовний розмір ходу складає: ширина — 2 м, висота — 2,5 м, глибина залягання від поверхні до вершини склепіння орієнтовно 4 м. Заповнення представлене переміщенням ґрунтом унаслідок нівелювання поверхні та матеріалами XVII—XVIII ст., зокрема фрагменти керамічного посуду. Особливо виділяється завал кахель із зображенням грифона, що виконанні в італійському стилі та притаманні мистецтву Західної Європи кінця XVI — початку XVII ст., а також фрагменти кераміки XIII—XIV ст. і монета Сигізмунда Старого 1523—1524 рр. Попередньо, дослідницею галерея розглядалась в контексті існування міста на цій території у XV—XVI ст. з відповідним датуванням (Виногородська, Герасимчук, Калашник 2014; Виногородська, Калашник 2014; 2015).

У 2018 р. Л. Виногородська обстежила муровану галерею (рис. 3) з циліндричним склепінням, що простягалася від Спасо-Преображенського собору на південь. Конструктивні особливості та розміри невідомі через відсутність звіту про проведені роботи. Проте, досліджена мурована галерея була висвітлена в низці місцевих та закордонних медіа (Чудновський 2018; Baranowska 2018). Частково огляд виявленої споруди описав у звіті про проведені геологічні вишукування В. Соколов (2018). Відповідно до наведеного опису галерея мала незначний ухил, подвійне мурування з

перев'язкою та викладену цеглою підлогу. Споруда збудована подібно до льоху, виявленого в приміщенні ВОКМ, та, імовірно, мала інженерне (дренажне) або комунікаційне призначення. За характером цегли галерею можна датувати XVIII ст. (Грабовська 2018, с. 115).

Варто згадати геологічні дослідження 2015 р., проведені МПВП «Інж-Агро» під керівництвом І. Гальченко (2015) на території колишнього Домініканського монастиря. У місці закладання свердловини 5 виявлено шар насипних ґрунтів із будівельним сміттям, порожнинами та рихлим чорним ґрунтом загальною потужністю 2,4 м, що може свідчити про наявність засипаних підземних споруд. Окрім того, у звіті викладено певний накопичений досвід інженерно-геологічних вишукувань та спеціальних спелеологічних досліджень. Відповідно до зазначеної інформації, переважна більшість досліджуваних об'єктів на території міста являє собою муровані та вирізані в лесовому суглинку галереї від 1 до 2 м завширшки та орієнтовно 2 м заввишки. Частим випадком є руйнування підземних споруд під час експлуатації території, унаслідок чого утворюється провалля розмірами до 2—3 м. Зазвичай вони засипаються щебнем, будівельним та побутовим сміттям (Гальченко 2015, с. 8).

З початку XVII ст. Єзуїтський та Домініканський монастирі, об'єднані в єдиний мурований комплекс, займали домінуюче місце в об'ємно-просторовій композиції міста. Упродовж свого існування будівлі Єзуїтського монастиря були свідками численних історичних подій, слугували прихистком для навчальних закладів і адміністративних установ, зазнавали перебудов, руйнації та інших змін (ред. Висоцька 2011, с. 3). Опис стану «Мурів» у першій половині XIX ст., наведений В. Колесник (2011, с. 189—200), дає уявлення про кількість, імовірно, збережених підземних споруд, що очікують на відкриття та дослідження. Згідно з ним, більшість споруд мали господарське призначення. Однак, з огляду на початкове планування «Мурів» як оборонної фортеці з цегляною стіною довкола території та баштами, вірогідно, частина з них, принаймні першопочатково, слугувала в якості захисних споруд. На початку XX ст. автор під псевдонімом «Омікрон» згадував про наявність у «Мурах» культових приміщень з похованнями, що було типовою практикою для багатьох католицьких монастирів, де підземні кriptи використовувалися як місця для захоронення ченців, фундаторів та інших осіб, тісно пов'язаних з обителлю (Омікрон 2010, с. 108).

У свою чергу, монастир Ордену капуцинів має потужну систему підвалів. Підземна частина являє собою підвал із високою стелею (орієнтовно 5 м), утвореною циліндричними та хрестовими склепіннями. Нижня частина стін мурована безсистемно, а склепіння виконане

Рис. 3. Підземна мурована галерея, виявлена біля крила домініканського кляштору у 2018 р. (фото О. Грабовська)

Fig. 3. Brick underground gallery discovered near the wing of the Dominican monastery in 2018 (photo by O. Hrabovska)

в ложковій техніці (Грабовська 2018, с. 115). Під підвалом знаходиться ще одне муроване приміщення (рис. 4), яке за своїм виглядом та розмірами нагадує відкритий льох у 6-й залі ВОКМ. Приміщення орієнтоване за лінією захід-схід. Складається з двох камер та утворюється циліндричним склепінням. Сьогодні до нього ведуть сучасні гвинтові сходи. На західній стінці присутні сліди кіптяви, а східна стіна мурована цеглою та камінням. У другій камері, в північній частині, розміщене відгалуження — хід, мурований сучасною цеглою. Дослідження підземної частини колишнього капучинського монастиря не проводилися.

Після Листопадового повстання 1831 р., одним із осередків якого була Брацлавщина, імперською владою запроваджена політика русифікації польських земель, що включала придушення польської культури, мови та релігії. Внаслідок цього Домініканський монастир був переданий православному духовництву, а в його будівлі облаштовано Преображенський собор (вул. Соборна, 23) (ред. Висоцька 2011, с. 3). Сьогодні у підземному поверсі собору роз-

Рис. 4. Мурована підземна споруда костелу Святої Діви Марії Ангельської (вул. Соборна, 12) (фото Я. Короленко)

Fig. 4. Brick underground structure of the Church of the Holy Virgin of the Angels (12 Soborna Street) (photo by Ya. Korolenko)

Вінниця у складі Російської імперії. Після чергового поділу Речі Посполитої Поділля у 1793 р. увійшло до складу Російської імперії. У 1796 р. царським урядом для регулювання розселення єврейської громади встановлена «смуга осідлості», що поширювалася на території Правобережної України. Вінниця безпосередньо і Поділля загалом залишалися традиційним краєм розселення євреїв (Поліщук 2002, с. 50).

Саме цей процес сприяв подальшій розбудові у Вінниці єврейського кварталу з його особливостями підземного будівництва упродовж кінця XVIII ст. та всього XIX ст. Нерегулярність забудови досі помітно виділяє район Єрусалимки на сучасній мапі міста (рис. 5). Проте, до сьогоднішніх днів ґрунтовних досліджень єврейських кварталів Вінниці не відбувалося. Однак щодо поширення та особливостей єврейської забудови міста точаться су-

Рис. 5. Умовне позначення району Нижньої, Середньої та Верхньої Єрусалимки на сучасній мапі м. Вінниці

Fig. 5. Conventional designation of the Nyzhnia, Serednia, and Verkhnia Yerusalymka districts in the current map of Vinnytsia

ташований нижній храм для проведення служб і молитов, де до 1833 р. містилася усипальниця фундаторів та настоятелів домініканського монастиря (ред. Гунько 2007, с. 62).

Орден капуцинів у 1888 р. втратив будівлі монастиря, а в його келіях облаштували військові казарми. Згодом приміщення використовували для різних світських потреб — від авіамодельного клубу до культурно-освітніх установ. Лише у 1990 р. монастир відновив свою діяльність як храм Діви Марії Ангельської монастиря капуцинів-францисканців (вул. Соборна, 12) (ред. Дашкевич, Кирієнко 1995, с. 78—111).

Отже, група монастирських підземних споруд XVII—XVIII ст. характеризується різноманітністю конструктивних особливостей та функціонального призначення. Основними конструктивними елементами є циліндричні склепіння, муровані з цегли, яка часто відповідає будівельним стандартам XVIII ст. Стіни мурованих споруд можуть бути складені з різних матеріалів, таких як каміння та цегла. Функціональне призначення цих споруд варіюється від господарських приміщень, як-от льохи, склади та дренажні системи, до культових і комунікаційних. Зокрема, підземні споруди могли використовуватися як для господарського обслуговування монастирських комплексів, так і для військових потреб. Археологічні дослідження підтверджують їхнє значення як важливих елементів міської інфраструктури, які відігравали вагомий роль у побуті та функціонуванні міста упродовж століть.

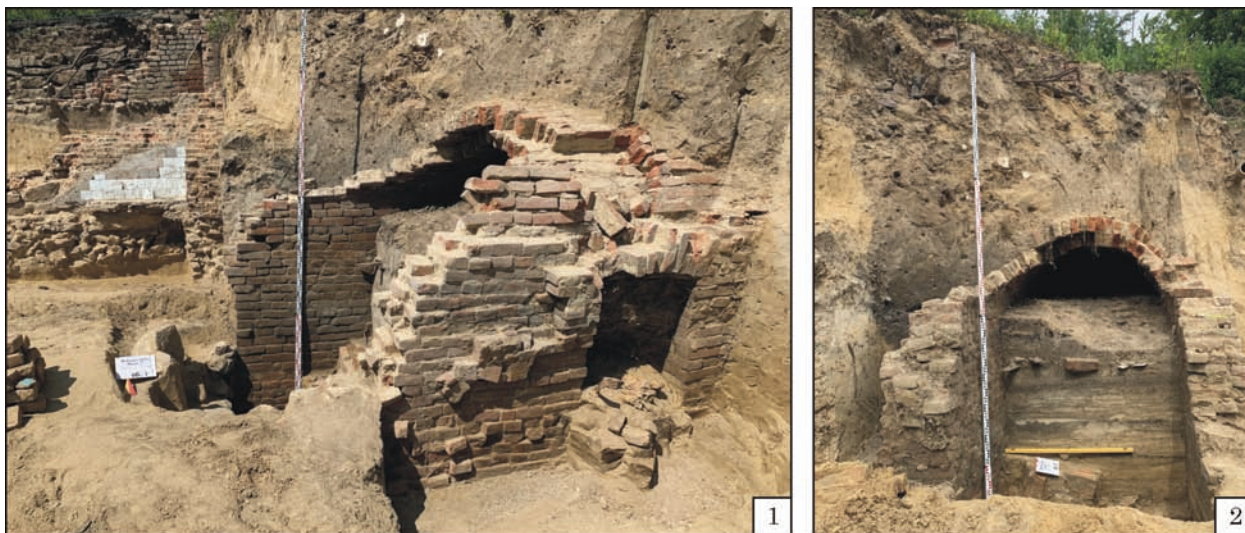

Рис. 6. Мурована підземна галерея за адресою вул. Мури, 7: 1 — загальний вигляд; 2 — вхід до приміщення; 3 — збережена частина кладки (за: Грабовська 2021)

Fig. 6. Brick underground gallery at 7 Mury Street: 1 — general view; 2 — entrance to the room; 3 — survived section of the masonry (after: Hrabovska 2021)

перечки. Зазвичай Єрусалимку поділяють на кілька кварталів, кожен із яких має свою назву та географічні межі. Найчастіше виділяють Нижню, Середню та Верхню. Відомо, що перші єврейські будинки розташовувалися вздовж правого берега річки Буг. Ця територія, що простягається між річкою та вулицею Магістратською, вважається Нижньою Єрусалимкою. Після припинення існування чоловічого Вознесенського монастиря єврейська забудова поширилася до стін Капуцинського монастиря — так виникла Середня Єрусалимка. Верхня Єрусалимка, умовно розташована південніше сучасної вулиці Соборної вздовж Бугу, традиційно вважається місцем проживання заможних єврейських сімей (Бируля 1930, с. 43).

За описами О. Бирулі, єврейська забудова виникала дуже хаотично без жодного планування за кварталами або орієнтуванням за сторонами світу. Переважна більшість будівель були дерев'яно-валькованими. З середини XIX ст. набули поширення цегляні будинки, що утворювались у просторі міста за загальними тенденціями (Бируля 1930, с. 44—45).

Досліджуючи традиційну житлову забудову єврейських містечок Поділля, М. Поліщук помітила характерну особливість, яка полягає у використанні та організації житлово-виробничого простору не лише в горизонтальній площині, але й вертикально. Тобто, специфічною рисою стало використання підземного простору, що слугував як захистом у часи небезпеки, так і використовувався як складські приміщення. На рівні підземних поверхів також формувалася розгалужена система ходів, що сполучала між собою будівлі єврейського містечка (Поліщук 2002, с. 88—89).

З описаними вище подіями пов'язана друга, виокремлена автором, група — *підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст.*

Сьогодні ця група підземних споруд найменш досліджена, передусім через складність виявлення подібних підземних об'єктів та їхній взаємозв'язок з наземними будівлями. Проте, періодичні повідомлення місцевих засобів масової інформації з фіксацією умовного розташування виявлених підземних галерей дають можливість окреслити потенційні зони для подальших археологічних розвідок (Верлан 2019; Будаї 2020). Ці повідомлення можуть стати основою для формування гіпотез про розташування і функціональне призначення єврейських підземних споруд, а також сприяти створенню більш детальної мапи цих об'єктів, що відкриє нові перспективи для їхнього дослідження і збереження.

Дослідження, проведені в 2021—2022 рр. на суміжних із комплексом «Мури» ділянках за адресами вул. Мури, 7 та вул. Монастирська, 17, виявили схожі між собою муровані галереї, які мають взаємозв'язок із глинобитними будівля-

Рис. 7. Мурована підземна галерея за адресою вул. Монастирська, 17: 1 — вхід до галереї з льоху, вирізаного у суглинку; 2 — завершення відгалуження галереї в бік колишнього Домініканського монастиря; 3 — загальний вигляд на розгалуження підземної споруди (за: Корж та ін. 2023)

Fig. 7. Brick underground gallery at 17 Monastyrsk Street: 1 — entrance to the gallery from the cellar cut into loess; 2 — end of the gallery branch towards the former Dominican monastery; 3 — general view of the branching underground structure (after: Korzh et al. 2023)

ми, характерними для традиційної єврейської забудови (Грабовська 2021; Корж та ін. 2022).

Враховуючи результати проведених археологічних досліджень, всі подібні галереї, як муровані, так і вирізані в лесовому суглинку, можна попередньо датувати XVIII—XIX ст. Датування базується на аналізі цегли, заповнення та їх взаємозв'язку з наземними будівлями.

Галерея, виявлена за адресою вул. Мури, 7 (рис. 6), орієнтована за лінією захід—схід. Її основні розміри: ширина — 1,4 м, висота — 2,7 м, глибина залягання від поверхні до вершини склепіння — майже 2 м. Довжина та наявність розгалужень у галереї залишилися не встановленими. За стратиграфією можна зробити висновок, що мурована галерея споруджена відкритим способом, тобто, її будівництво відбувалося в неглибокій траншеї, яку згодом засипали ґрунтом. Станом на 2022 р. галерея зруйнована унаслідок розширення будівельного котловану (Грабовська 2021).

Цегла, з якої збудована споруда, мала розміри $27 \times 13,2 \times 6,6$ см і відповідала стандарту 1847—1927 рр. (Грабовська 2018, с. 132). Заповнення галереї біля входу та в невеликій ніші представлене завалом цегли машинного формування, фрагментами пляшок XX ст. та заліз-

ними колодками для виготовлення жіночого та дитячого взуття (Грабовська 2021). На основі аналізу цегли, заповнення споруди та беззаперечного взаємозв'язку з наземною будівлею, муровану галерею з циліндричним склепінням на підпружних арках можна датувати кінцем XIX — початком XX ст.

Схожа мурована галерея, орієнтована з півночі на південь, виявлена за адресою вул. Монастирська, 17 (рис. 7). На момент виявлення склепіння споруди місцями було зруйноване будівельними роботами та засипане побутовим сміттям. Під час дослідження вдалося простежити вхід у підземну споруду та її розгалуження, що вели в бік комплексу «Мури». Розміри галереї становили: ширина близько 1 м і висота — 2 м (Корж та ін. 2022).

Необхідно зазначити, що ця споруда, імовірно, утворена гірничим (підземним) способом із подальшим укріпленням цеглою. Глибина залягання від поверхні до вершини склепіння становила орієнтовно 3—4 м. За матеріалами, знайденими в заповненні галереї, та за аналізом цегли, споруду можна датувати кінцем XIX — початком XX ст.

Одне з відгалужень галереї прилягало до льоху (рис. 8: 1), вирізаного у суглинку. Глибина камери становила 2,5—2,8 м. Вона містила в заповненні фрагменти кераміки кінця XVIII — XIX ст., пляшку з написом «LONDON» та фрагмент глиняної люльки з зеленою поливою (рис. 8: 2a). Вірогідно, лях функціонував

Рис. 8. Льох, вирізаний у суглинку за адресою вул. Монастирська, 17: 1 — загальний вигляд; 2 — знахідки із заповнення льоху (за: Корж та ін. 2023)

Fig. 8. Cellar cut into loess at 17 Monastyrська Street: 1 — general view; 2 — findings from the cellar fill (after: Korzh et al. 2023)

до побудови будинку у другій половині XIX ст. (Корж та ін. 2023).

Отже основними конструктивними елементами цієї групи є циліндричні склепіння на підпружних арках, виконані з цегли, що відповідає стандартам кінця XIX — початку XX ст. Глибина залягання цих споруд від поверхні до вершини склепіння варіюється від 2 до 4 м. Деякі з них збудовані відкритим способом у неглибоких траншеях, які потім засипали ґрунтом, інші — гірничим із подальшим укріпленням цеглою. Функціонально ці споруди

могли мати як господарче призначення, так і комунікаційне.

З появою першого генерального плану Вінниці у 1839 р. відбулося регулярне планування міського простору, утворення кварталів. Саме в цей період формується сучасне обличчя міста (порівн.: рис. 9: 1 і 2).

Подіями, що позначилися на містобудівних процесах другої половини XIX ст. були: скасування кріпосного права у 1861 р., розвиток харчової та переробної галузі, будівництво залізниці у 1871 р., заснування Вінницької

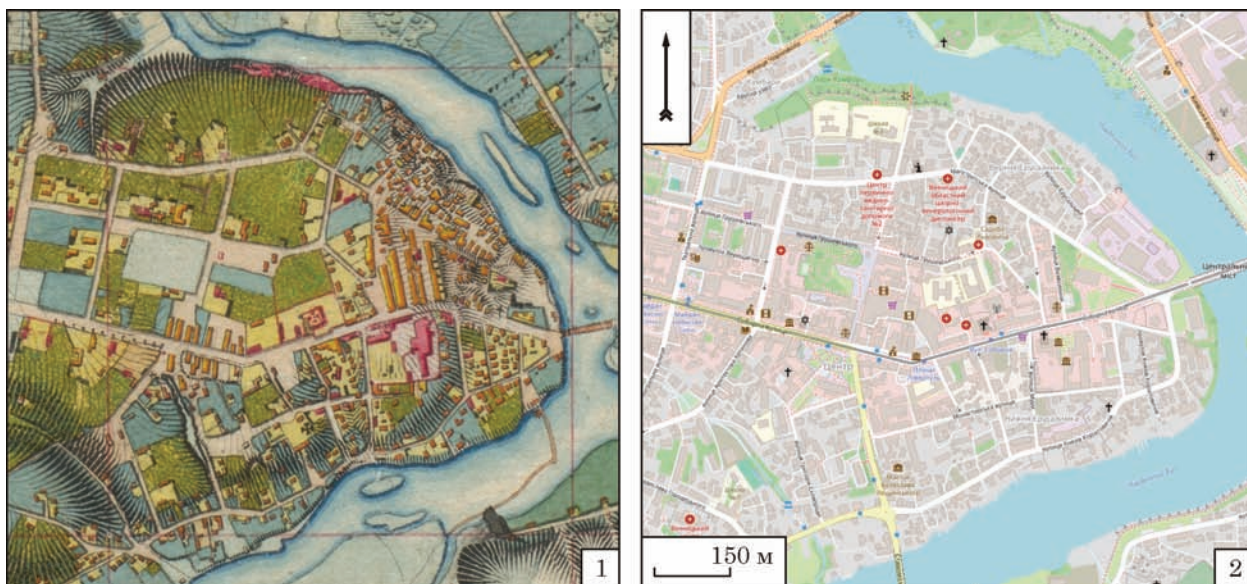

Рис. 9. Формування сучасного обличчя міста: 1 — фрагмент мапи 1845 р. (за: План... 1845); 2 — сучасний вигляд історичного центру міста

Fig. 9. Formation of the present city image: 1 — fragment of the map from 1845 (after: Plan... 1845); 2 — current view of the historical downtown

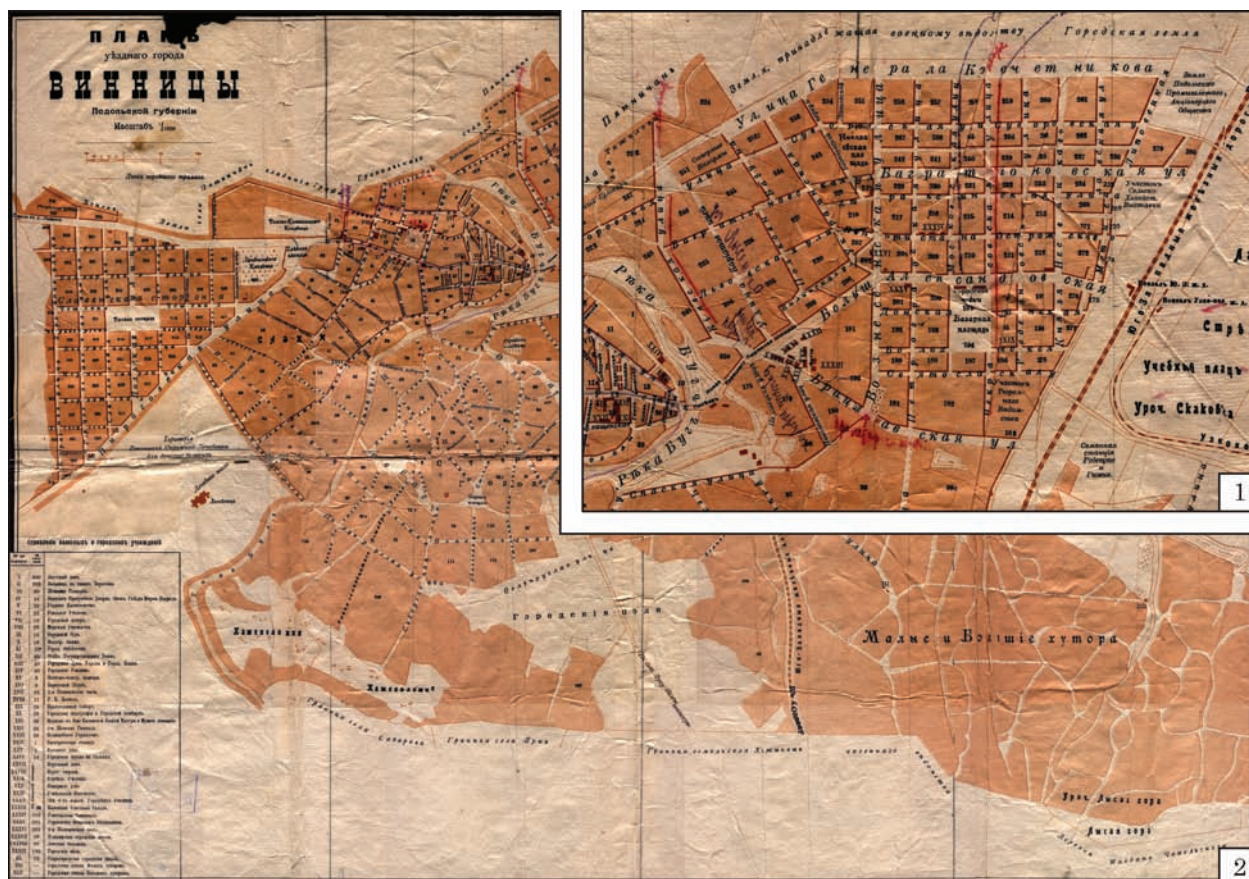

Рис. 10. Карта-схема м. Вінниці, 1915 р.: 1 — район Замостя; 2 — загальний план міста (за: ред. Гунько 2007)

Fig. 10. Map-scheme of the city of Vinnytsia, 1915: 1 — Zamostia district; 2 — general city plan (after ed. Hunko 2007)

міської думи (Царенко 2016, с. 43). В цей час відбувається активне будівництво цегляних будинків та перебудова дерев'яних (Царенко 2016, с. 42). З будівництвом Києво-Балтської залізниці утворився новий район міста — Замостя (рис. 10: 1, 2). Варто також зауважити, що в останній чверті XIX — на початку XX ст. стрімко зростає кількість населення Вінниці, а відповідно й обсяги житлової забудови.

Спорудження нових житлових, адміністративних, прибуткових будинків та перепланування вже наявних часто передбачало створення під ними підвальних приміщень та цокольних поверхів. У разі знесення таких будівель, пов'язані з ними підземні приміщення доповнювали «систему» вінницьких підземних споруд, які сьогодні нерідко стають об'єктом випадкового виявлення (рис. 11: 1, 2) та подальшого зацікавлення спільнотою вінничан. Крім підвалів та цокольних поверхів, знесених будівель кінця XIX — початку XX ст., з цим періодом пов'язане існування великої кількості таких заглиблених у землю мурованих споруд, як вбиральні, вигрібні ями, миловарні, льодовні та колодязі. Тож до третьої групи можна віднести підземні споруди житлової забудови кінця XIX — початку XX ст.

Притаманним для будівництва XIX ст. було використання циліндричного або хрещатого

склепіння для перекриття підвальних приміщень та застосування напівциркульних арок і аркових ніш (Клименко, Смольнікова 2006, с. 110).

До третьої групи підземель належать споруди, досліджені у 2019 р. (вул. Монастирська, 24) та 2022 р. (вул. Магістратська, 70) (Осальчук, Лазурко, Шніцар 2019; Корж та ін. 2022). Також під час дослідження автором був здійснений огляд підвалу по вул. Соборна, 39 (рис. 12).

Досліджений підвал за адресою вул. Монастирська, 24 (рис. 13) має такі конструктивні особливості: основну частину споруди складало велике приміщення 6 м завдовжки та 4 м завширшки. У східній стіні зафіксовані чотири аркові проходи з циліндричним склепінчастим перекриттям, змуровані з цегли розміром $27 \times 13,5 \times 6,5$ см, покладеної почергово на точок-ложок на вапняному розчині. П'яти склепіння опиралися на цегляні перестінки на висоті 0,8 м від верху коронки муру. Ширина внутрішнього простору проходів варіювала від 0,88 м до 1,05 м, а підосви південних стін розташовувалися на глибині від 2,2 м до 2,45 м від рівня коронки муру. Внутрішній об'єм усіх проходів був заповнений будівельним сміттям, а їхня висота становила від 1,8 м до 2,05 м.

Підвальні проходи простягалися на 4,5 м і не мали мурованої тильної стіни, яку заміщав ма-

Рис. 11. Споруда, виявлена під час виконання інженерно-технічних робіт АТ «Вінницяобленерго» за адресою вул. Соборна, 6 у 2022 р.: 1 — загальний вигляд підвалу будинку кінця XIX — початку XX ст.; 2 — листівка початку XX ст. з позначеним будинком (1 — фото Я. Короленко; 2 — за: Кароева, Лиса, Філін 1998)

Fig. 11. The structure, discovered during engineering and technical works by Vinnytsiaoblenergo at 6 Soborna Street, 2022: 1 — general view of the cellar of a building from the late 19th — early 20th century; 2 — early 20th century postcard with the marked building (1 — photo by Ya. Korolenko; 2 — after: Karoyeva, Lysa, Filin 1998)

Рис. 12. Підвал будинку початку XX ст. за адресою вул. Соборна, 39 (фото Я. Короленко): 1 — загальний вигляд будинку з фасаду; 2 — загальний вигляд підвалу

Fig. 12. Basement of a building from the early 20th century at 39 Soborna Street (photo by Ya. Korolenko): 1 — general view of the building from the façade; 2 — general view of the basement

Рис. 13. Підземна споруда кінця XIX — початку XX ст. за адресою вул. Монастирська, 24: 1 — прохід у західній частині, що, ймовірно, сполучав підземну споруду з підвалом сусіднього будинку; 2 — загальний вигляд проходів (за: Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019)

Fig. 13. Underground structure from the late 19th — early 20th century at 24 Monastyrskaya Street: 1 — pass in the western part, which likely connected the underground structure with the cellar of the adjacent building; 2 — general view of the passes (after: Osaulchuk, Lazurko, Shnitsar 2019)

Рис. 14. Частина підвалу на місці демонтованого будинку за адресою Магістратська, 70: 1 — загальний вигляд підвалу; 2 — аркова ніша у південній частині підвалу (за: Корж та ін. 2022)

Fig. 14. Part of the cellar at the site of the demolished building at 70 Mahistratska Street: 1 — general view of the cellar; 2 — arched niche in the southern part of the cellar (after Korzh et al. 2022)

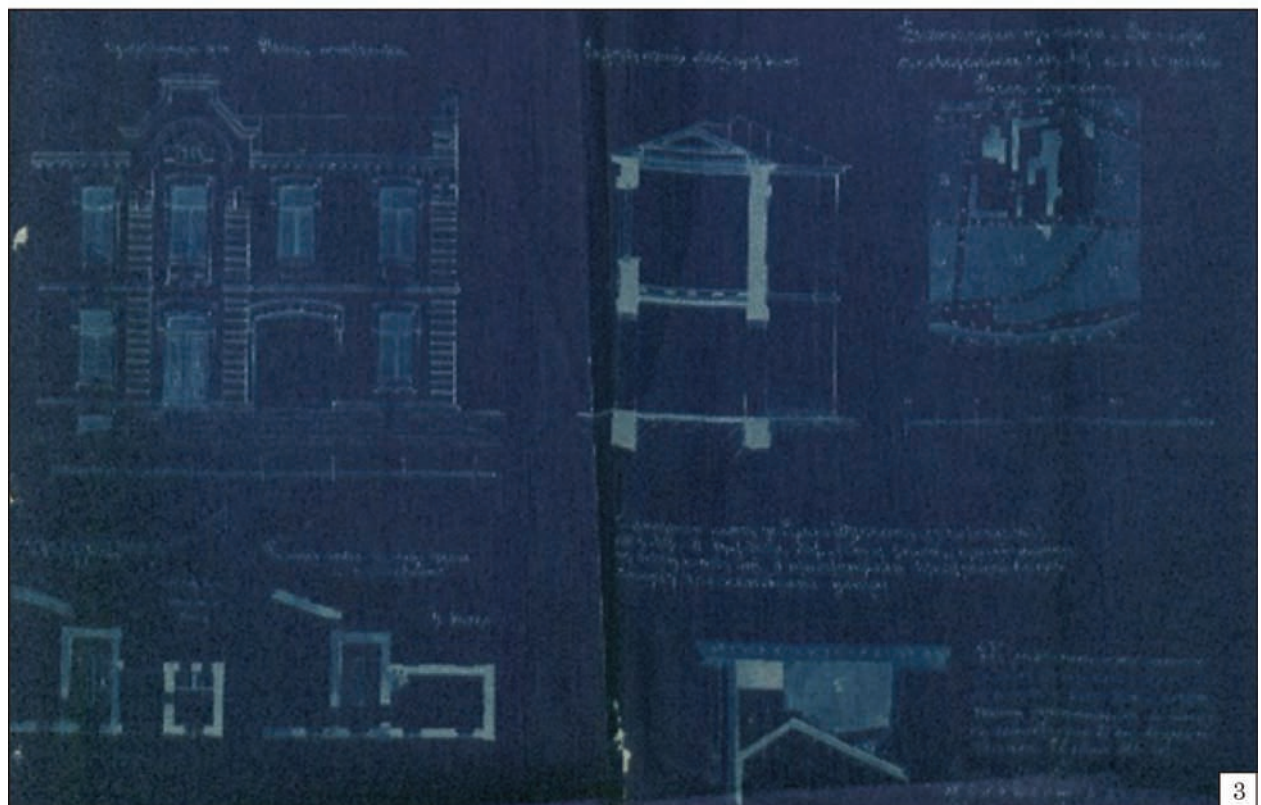

Рис. 15. Будинок початку XX ст. за адресою вул. Монастирська, 1: 1 — вигляд підземної споруди; 2 — загальний вигляд будинку; 3 — план-проект 1911 р. (за: 1 — Будаї 2020; 2 — фото Я. Короленко; 3 — Прошення... 1899—1911)

Fig. 15. Early 20th century building at 1 Monastyrska Street: 1 — view of the underground structure; 2 — general view of the building; 3 — 1911 design plan (after: 1 — Budai 2020; 2 — photo by Ya. Korolenko; 3 — Proshennia... 1899—1911)

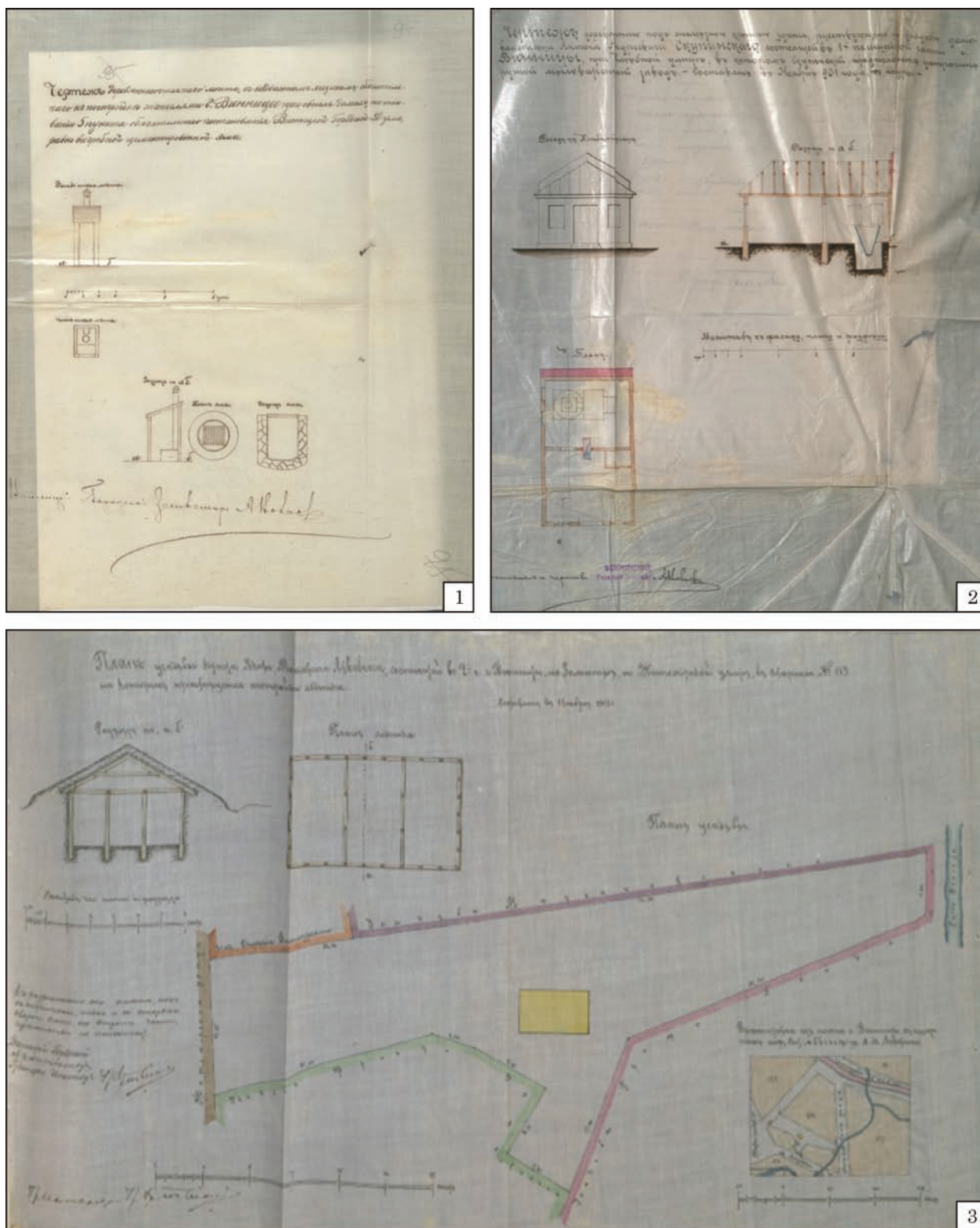

Рис. 16. Господарчі споруди присадибних ділянок: 1 — план-проект уніфікованого відхожого місця; 2 — план-проект миловарні; 3 — план-проект льодовні (за: 1 — Протоколи... 1881—1896; 2 — Плани... 1901; 3 — Прошення... 1901—1914)

Fig. 16. Household structures of homestead plots: 1 — project plan of a unified latrine; 2 — project plan of a soap factory; 3 — project plan of an icehouse (after: 1 — Protokoly... 1881—1896; 2 — Plany... 1901; 3 — Prosheniia... 1901—1914)

териковий ґрунт. На дні археологічної траншеї зафіксовані рештки цегляних підосв перестіжків, на які опиралися п'яти склепінь. Товщина перестіжків варіювала від 13,5 до 43 см, а їхня

кладка була виконана недбало. Для навантаження склепінь поверх них був насипаний шар глини. Північна частина підвалу мала кілька внутрішніх перегородок від 0,4 до 0,6 м

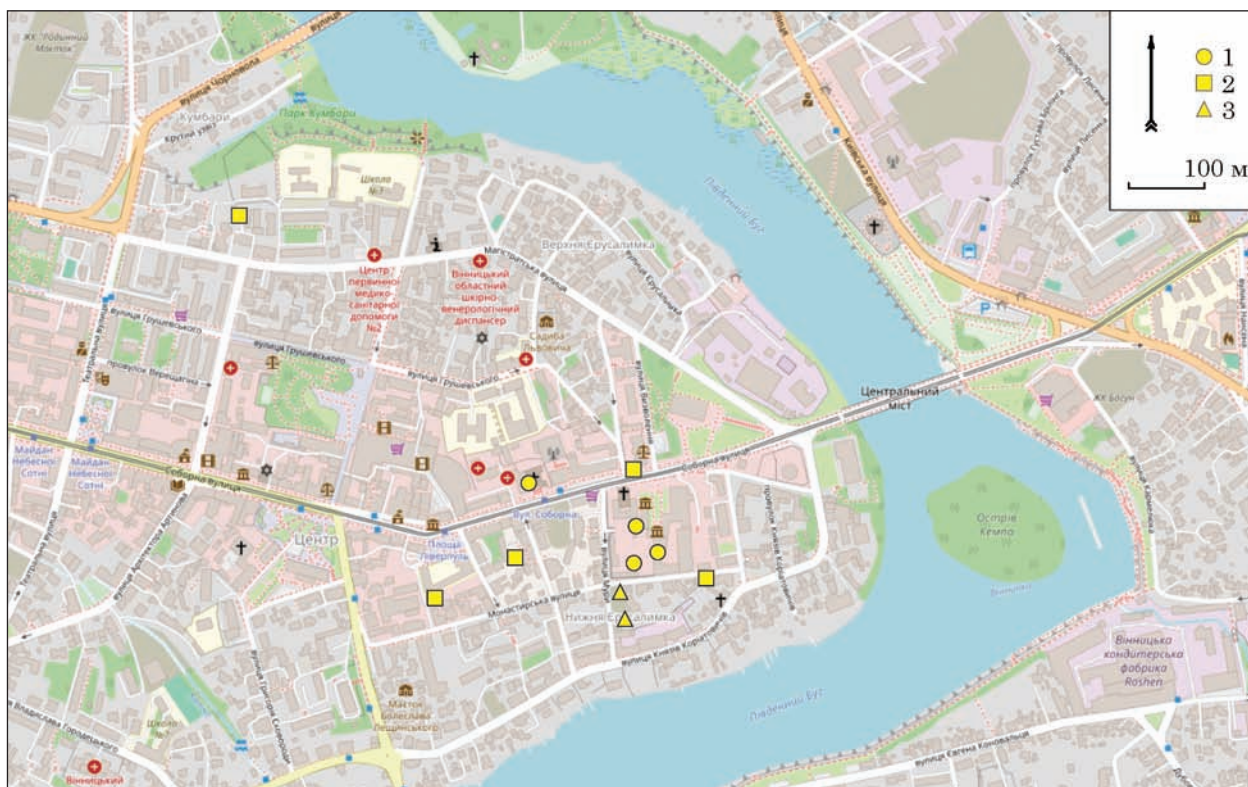

Рис. 17. План центральної частини Вінниці з розглянутими підземними спорудами. **Умовні позначення:** 1 — монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст., 2 — підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст., 3 — підземні приміщення житлової забудови кінця XIX — початку XX ст.

Fig. 17. Plan of the central part of Vinnytsia with examined underground structures. **Legend:** 1 — monastic underground structures of the 17th—18th centuries; 2 — underground structures of traditional Jewish buildings of the 18th—19th centuries; 3 — underground premises of residential buildings from the late 19th to early 20th centuries

завширшки, отинькованих цементною штукатуркою. У південній стіні фіксувався ще один арковий прохід, який сполучав це приміщення з підвалами сусіднього будинку. Західна стінка підвального приміщення змурована почерговим використанням цегли та каміння, а висота збереженої частини муру становила 2,6 м.

У заповненні підвальних проходів виявлено три знахідки: два фрагменти фарфорових тарілок і аптечну пляшечку з носиком для зливу. Один фрагмент тарілки виготовлено на фарфоровому заводі Кузнецова після 1892 р., інший — на мануфактурі в Баранівці під керівництвом Миколи Гріпарі між 1895 та 1917 рр. Аптечна пляшечка, за припущеннями дослідників, імовірно, потрапила сюди під час Першої світової війни, коли на заводі в Баранівці почали випускати лабораторний посуд (Осальчук, Лазурко, Шніцар 2019).

Під час дослідження ділянки на вул. Марієвська, 70 закладений шурф (№ 3) посеред розібраного старого будинку, що повністю охопив підвальне приміщення (рис. 14) завглибшки майже 3 м, вцент заповнене будівельним та побутовим сміттям. Профілі шурфу являли собою цегляну кладку споруди, отиньковану цементною штукатуркою. У південній стіні зафіксована ніша заввишки 1,5 м та 0,55 м за-

вширшки, утворена сегментною аркою. У заповненні шурфу виявлені відходи шкіряного виробництва та скляні пляшки від аптечних препаратів (Корж та ін. 2022).

Влітку 2019 р. дослідники-аматори спільноти «Тіні. Вінниця» виявили підземне приміщення за адресою вул. Монастирська, 1 (Будай 2020), яке є частиною двоповерхового будинку, побудованого в стилі модерн на початку XX ст. (рис. 15: 1, 2). Візуально помітно, що через перепад висот підвальний поверх є підземним лише щодо фасадної частини. В обласному архіві зберігся план-проект (рис. 15: 3), розроблений у 1911 р. для добудови уже зведеного будинку (Прошення... 1899—1911, арк. 38). Варто зазначити, що на фасаді будівлі є позначка «1902» (як і на плані), яка, правдоподібно, вказує на рік зведення основної частини. Щоправда, план не містить креслення підземної частини будівлі.

За матеріалами фонду Д-230 («Вінницька міська управа», 1871—1920 рр.) Державного архіву Вінницької обл., можливо визначити будівлі з підвалами або погребями, які слугували основними господарськими приміщеннями. Автором опрацьовано 24 справи, що містять 199 план-проектів, на яких наявні креслення різних видів підземних споруд. Деякі садиби

мають кілька планів через проведення різних будівельних робіт протягом певного часу. В окремих випадках садиби включають кілька видів підземних споруд (підвал, відхоже місце, льодовню тощо). Проте випадок з підземною спорудою за адресою вул. Монастирська, 1 демонструє, що архівні проекти не завжди точно відображають реальну ситуацію з будівлею, підкреслюючи важливість польових досліджень для повного розуміння історичних та конструктивних аспектів споруд.

Окрему категорію складають уніфіковані відхожі місця, льодовні, миловарні та колодязі, що були частими елементами присадибних ділянок. Наприклад, відхожі місця (рис. 16: 1) нерідко будувалися з уніфікованими конструкціями для забезпечення санітарних норм, а миловарні (рис. 16: 2) слугували для виробництва мила та інших господарських потреб (Протоколи... 1881—1896, арк. 94; Плани... 1901, арк. 36). Льодовні (рис. 16: 3) використовувалися для зберігання продуктів у прохолодних умовах (Прошення... 1901—1914, арк. 186). Колодязі забезпечували водою, що було критично важливо для побуту та промислових процесів. Архівні документи надають цінну інформацію про планування та використання цих споруд, що дає змогу нам не лише ідентифікувати їх, але й краще розуміти організацію господарського життя міста у той час.

Оригінальну, проте дискусійну думку щодо вінницьких підземних споруд XIX — початку XX ст. сформулювала дослідниця Т. Кароева. За її припущенням, «Вінниця була одним із центрів легалізації контрабандного товару...», а «...розгалужена система підземель центральної частини міста, де навіть у першій половині XIX ст. не було забудови, дозволяє припустити, що це підземелля пізнішого часу і використовувалися для збереження контрабандного товару. І їх коректніше називати підземними складами...» (Кароева 2018, с. 51).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що підземні споруди кінця XIX — початку XX ст. у Вінниці мають характерні конструктивні особливості та різноманітне функціональне призначення. Основними елементами конструкції підвалів та погребів є циліндричні та хрестові склепіння, часто побудовані з цегли розмірами $27 \times 13,5 \times 6,5$ см та каміння. Вони включають напівциркульні та сегментні аркові проходи, глухі арки та аркові ніші, що були типовими елементами архітектури того часу. Ці споруди використовувалися для різних господарських цілей: підвали та погреби слугували для зберігання продуктів та інших товарів, відхожі місця забезпечували санітарні умови, а льодовні підтримували прохолодну температуру для зберігання продуктів. Використання таких споруд значно сприяло організації міського господарства та підтриманню побутових умов мешканців міста.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що історичні підземні споруди Вінниці є важливим елементом міської інфраструктури, яка має чималий культурно-історичний та архітектурний потенціал. Вони являють собою багатопланову структуру, що формувалася впродовж кількох століть, відображаючи різні етапи розвитку міста.

Підземні споруди Вінниці, які збереглися до сьогодні, є унікальним джерелом інформації про архітектурні та інженерні рішення, застосовані в різні історичні періоди. Зокрема, особливу цінність мають підземні ходи та приміщення Єзуїтського, Домініканського та Капуцинського монастирів, які свідчать про високий рівень будівельної культури XVII—XVIII ст.

Аналіз топографічних карт, архівних джерел та результатів сучасних польових досліджень дав змогу систематизувати інформацію про підземні споруди Вінниці і класифікувати їх за культурно-історичними та конструктивними ознаками. У підсумку виокремлено три основні групи, що репрезентують різні хронологічні етапи та культурні процеси в історії міста: 1) монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст., 2) підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст., 3) підземні приміщення житлової забудови кінця XIX — початку XX ст. (рис. 17). Такий поділ сприяє глибшому розумінню функціонального призначення підземних споруд та їхнього архітектурного контексту. Водночас тема підземної спадщини Вінниці залишається недостатньо дослідженою, зокрема щодо виділення типології за конструктивними особливостями, підбиття статистики та візуалізації поширення підземних споруд у межах історичного центру міста. Розгляд таких об'єктів з урахуванням визначених нами груп створить можливості зробити дослідження більш систематизованим та продуктивним.

ЛІТЕРАТУРА

- Бируля, О. 1930. *Архитектурна історія Вінниці*. Вінниця: Державна друкарня імені Леніна.
- Будай, Б. 2020. «Підземне місто» під Соборною та Єрусалимкою. *Фоторепортаж археологічних знахідок у центрі Вінниці* (online). Вінниця: Вінниця.info. Режим доступу: <https://vinnitsa.info/article/pidzemne-misto-pid-sobornoju-ta-yerusalymkoju-fotoreportazh-arkheolohichnykh-znakhidok-v-tsentri-vinnitsi> (Дата звернення 14 червня 2025).
- Верлан, О. 2019. *У Вінниці знайдені докази існування підземної «магістралі» на Єрусалимці, але важлива ділянка тижднів як знищена (фото, відео)* (online). Вінниця: VinTime — інформаційно-новинний ресурс. Режим доступу: <https://vintime.info/posts/u-vinnitsi-znaideni-dokazy-isnuvannia-pidzemnoi-mahistrali-na-yerusalymtsi-ale-vazhlyva-dilianka-tyzhden-iak-znyshchena-foto-video> (Дата звернення 14 червня 2025).
- Верлан, О. 2020. *У центрі Вінниці знайшли чергову ділянку підземного міста (фото, відео)* (online).

Вінниця: VinTime — інформаційно-новинний ресурс. Режим доступу: <https://vintime.info/posts/v-tsentrivinnytsti-znaishly-cherhovu-dilianku-pidzemnohomista-foto-video> (Дата звернення 14 червня 2025).

Виногородська, Л. І. 2007. *Звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця у 2006 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007.

Виногородська, Л. І., Герасимчук, М. В., Калашник, Є. С. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2013 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2013.

Виногородська, Л. І., Калашник, Є. С. 2014. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2014 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2014.

Виногородська, Л. І., Калашник, Є. С. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2015 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015.

Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»*. Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток.

Гальченко, І. І. 2015. *Інженерно-геологічні вишукування для пам'ятки архітектури національного значення «Башта та мур» по вул. П. Осипенко, 1 в м. Вінниця*. І: Інженерно-геологічні вишукування. Архів Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради.

Грабовська, О. В. 2018. *Цегла ручного формування як пам'ятка історії й культури (на прикладі м. Вінниці XVI—середини XX ст.)*. Дисертація канд. іст. наук. ЦП НАН України й УТОШК.

Грабовська, О. В. 2021. *Висновок за результатами наукового археологічного дослідження*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2021.

Гулько, М. М. (ред.). 2007. *Вінниця. Історичний нарис*. Вінниця: Книга-Вега.

Дашкевич, Я. Р., Кирієнко, Л. Л. (ред.). 1995. *Вінницький капуцинський монастир*. Вінниця.

Денисова, Л. 2011. *Архітектурно-композиційний вплив пам'яток комплексу «Мури» на містобудівне середовище центральної частини м. Вінниці*. В: Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»*. Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 453-466.

Заиковатий, І. 2018. *Архітектор Людмила Денисова розказала про тайни підземних ходів Вінниці* (online). REAL-Vin. Режим доступу: <https://real-vin.com/arhitektor-ljudmila-denisova-rasskazalo-tajnah-podzemnyh-hodov-vinnicy> (Дата звернення 14 червня 2025).

Зінько, Ю. А. (ред.). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області*. Вінниця. Вінниця: Нілан-ЛТД.

Інвентарь... 1826. *Инвентарь, охватывающий описание зданий, движимого имущества и оборудования, являющегося собственностью Подольской гимназии, составлен 10 октября 1826 года у Виннице*. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО), ф. 844, оп. 1, спр. 78.

Кароева, Т. Р., Лиса, Л. С., Філін, О. О. 1998. *Срібна мить (поштові листівки та фотокартки з музейної колекції)*. Вінниця: Віноблдрукарня.

Кароева, Т. Р. 2018. *«Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...»*. Вінниця: Нілан-ЛТД.

Клименко, І., Смольнікова, С. 2006. *Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування*. Київ: АртЕк.

Колесник, В. В. 2011. *Польська й російська гімназії в Мурах у першій половині XIX ст.* Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»*. Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 137-234.

Корж, А. А., Короленко, Я. Л., Кармазіна, Л. В., Очеретний, С. В. 2022. *Звіт про проведення науково-ратівних археологічних досліджень на території міста Вінниця у 2022 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2022.

Корж, А., Короленко, Я., Кармазіна, Л., Очеретний, С. 2023. *Дослідження в центральній частині Вінниці. Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 11-13.

Литвинчук, І. 2021. *Історико-містобудівні дослідження оборонних комплексів м. Вінниці Русько-Литовської доби (XIV—XVI ст.)*. *Фортифікації*, 14, с. 46-61 <https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.074>

Моргунов, С. А., Подолинний, А. М. 2016. *Вінниця — сучасний адміністративний, економічний, освітній і культурний центр Вінницької області*. В: Зінько, Ю. А. (ред.). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області*. Вінниця. Вінниця: Нілан-ЛТД, с. 5-11.

Омькрон. 2010. *Вінницькі Мури — як джерело освіти в краї*. Вінниця: Розвиток.

Осаульчук, О., Лазурко, О., Шніцар, М. 2019. *Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічний нагляд) на вул. Монастирська, 24 у м. Вінниця у 2019 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2019.

План... 1845. *План Вінниці та її околиць 1845 р.* (online). Вінниця: Музей Вінниці. Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=589884489833278&set=pb.100064351976528.2207520000&type=3> (Дата звернення 11 травня 2025).

Планы... 1901. *Планы, прошения лиц на постройку и ремонт домов*. ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 849.

Поліщук, М. В. 2002. *Архітектурно-просторова організація єврейських містобудівних комплексів XV—поч. XX ст. у структурі історичних поселень Поділля*. Дисертація канд. арх. Національна академія образотворчого мистецтва й архітектури.

Протоколы... 1881—1896. *Протоколы заседаний городской думы и управы переписка с Подольским губернатором о разрешении гражданам г. Винницы постройки домов, лавок. Проектных паспортов*. ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 94.

Прохения... 1899—1911. *Прохения граждан г. Винницы о постройке домов, проекты и планы домов и усадеб*. ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 712.

Прохения... 1901—1914. *Прохения лиц о разрешении им постройки новых домов и проведении капитальных ремонтов*. ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 830.

Ричков, П. П. 2011. *Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці*. Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»*. Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 7-23.

Соколов, В. 2018. *Звіт про інженерно-геологічні дослідження території Свято-Преображенського кафедрального собору*. Архів Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради.

Трегубова, Т. 2011. Архітектура. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 3: Мистецтво другої половини XVI — XVIII століття. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 18-70.

Царенко, С. О. 2016. Місто Вінниця: містобудування та архітектура. В: Зінько, Ю. А. (ред.). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області*. Вінниця: Вінниця: Нілан-ЛТД, с. 29-58.

Чудновський, В. 2018. *У центрі Вінниці знайшли підземні ходи. Їм близько 400 років* (online). Вінниця: 20 хвилин. Режим доступу: <https://vn.20minut.ua/Podii/u-tsentr-vinnitsi-znayshli-pidzemni-hodiyim-blizko-400-rokiv-10679222.html> (Дата звернення 14 червня 2025).

Шафранівська, К. 2006. *Підземна Вінниця: трьохсотлітня історія під асфальтом* (online). Вінниця: 20 хвилин. Режим доступу: <https://vn.20minut.ua/Podii/pidzemna-vinnitsya-trokhstolitnya-istoriya-pid-asfaltom-49270.html> (Дата звернення 14 червня 2025).

Baranowska, L. 2018. *W Winnicy odkryto kolejne podziemne korytarze z czasów IRP* (online). Słowo Polskie. Режим доступу: <https://slowopolskie.online/w-winnicy-odkryto-kolejne-podziemne-korytarze-z-czasow-i-rp/> (Дата звернення 14 червня 2025).

REFERENCES

- Byrulia, O. 1930. *Arkhytekturna istoriia Vinnytsi*. Vinnytsia: Derzhavna drukarnia imeni Lenina.
- Budai, B. 2020. «Pidzemne misto» pid Sobornoiu ta Yerusalymkoiu. *Fotoreportazh arkhеolohichnykh znakhidok u tsentri Vinnytsi* (online). Vinnytsia: Vinnytsia.info. Rezhym dostupu: <https://vinnitsa.info/article/pidzemne-misto-pid-soborno-yu-ta-yerusalymko-yu-fotoreportazh-arkheolohichnykh-znakhidok-v-tsentr-vinnytsi> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).
- Verlan, O. 2019. *U Vinnytsi znaydeni dokazy isnuvannia pidzemnoi «mahistrali» na Yerusalymtsi, ale vazhlyva dilianka tyzhden yak znyshchena (foto, video)* (online). Vinnytsia: VinTime — informatsiino-novynnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://vintime.info/posts/u-vinnytsi-znaydeni-dokazy-isnuvannia-pidzemnoi-mahistrali-na-yerusalymtsi-ale-vazhlyva-dilianka-tyzhden-ia-k-znyshchena-foto-video> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).
- Verlan, O. 2020. *U tsentri Vinnytsi znayshly cherhovu dilianku pidzemnoho mista (foto, video)* (online). Vinnytsia: VinTime — informatsiino-novynnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://vintime.info/posts/v-tsentr-vinnytsi-znayshly-cherhovu-dilianku-pidzemnoho-mista-foto-video> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).
- Vynohrodska, L. I. 2007. *Zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia u 2006 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007.
- Vynohrodska, L. I., Herasymchuk, M. V., Kalashnyk, Ye. S. 2013. *Naukovyi zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2013 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013.
- Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2014. *Naukovyi zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2014 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014.
- Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2015. *Naukovyi zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2015 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015.
- Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuïtskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit»*. Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok.
- Halchenko, I. I. 2015. *Inzhenerno-heolohichni vyshukuvannia dlia pam'iatky arkhitektury natsionalnoho znachennia «Bashka ta mur» po vul. P. Osypenko, 1 v m. Vinnytsia*. I: Inzhenerno-heolohichni vyshukuvannia. Arkhiv Departamentu arkhitektury ta mistobuduvannia Vinnytskoi miskoi rady.
- Hrabovska, O. V. 2018. *Tsehla ruchnoho formuvannia yak pam'iatka istorii y kultury (na prykladi m. Vinnytsi XVI — seredyny XX st.)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. TsP NAN Ukrainy y UTOPIK.
- Hrabovska, O. V. 2021. *Vysnovok za rezultatamy naukovoho arkhеolohichnoho doslidzhennia*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2021.
- Hunko, M. M. (red.). 2007. *Vinnytsia. Istorychnyi narys*. Vinnytsia: Knyha-Veha.
- Dashkevych, Ya. R., Kyriienko, L. L. (red.). 1995. *Vinnytskyi kaputsynskyi monastyr*. Vinnytsia.
- Denysova, L. 2011. Arkhitekturno-kompozytsiyni vplyv pam'iatok kompleksu «Mury» na mistobudivne sereodovyshe tsentralnoi chastyny m. Vinnytsi. In: Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuïtskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit»*. Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 453-466.
- Zaikovatyi, I. 2018. *Arkhytektor Liudmila Denisova rasskazala o tainakh podzemnykh khodov Vinnytsi* (online). REAL-Vin. Rezhym dostupu: <https://real-vin.com/arkhytektor-liudmila-denisova-rasskazala-o-tainakh-podzemnykh-hodov-vinnytsi> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).
- Zinko, Yu. A. (red.). *Pam'iatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti*. Vinnytsia: Nilan-LTD.
- Inventar... 1826. *Inventar, okhuatvaiushchii opisanie zdaniï, dvizhimogo imushchestva i oborudovaniï, iavliaiushchegosia sobstvennostiu Podolskoi gimnazii, sostavlenn 10 oktiabria 1826 goda u Vinnitse*. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali — DAViO), f. 844, op. 1, spr. 78.
- Karioeva, T. R., Lysa, L. S., Filin, O. O. 1998. *Sribna myt (poshtovi lystivky ta fotokartky z muzeinoï kolektsii)*. Vinnytsia: Vinobldrukarnia.
- Karioeva, T. R. 2018. «Istoriia maie pravo spodiivatysia vid mista Vinnytsi blyskuchoho maibuttia...». Vinnytsia: Nilan-LTD.
- Klymenko, I., Smolnikova, S. 2006. *Otsinka pam'iatok istorii, arkhitektury ta mistobuduvannia*. Kyiv: ArtEk.
- Kolesnyk, V. V. 2011. *Polska y rosiiska himnazii v Murakh u pershii polovyni XIX st.* Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuïtskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit»*. Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 137-234.
- Korzh, A. A., Korolenko, Ya. L., Karmazina, L. V., Ocheretnyi, S. V. 2022. *Zvit pro provedennia naukovo-riativnykh arkhеolohichnykh doslidzhen na terytorii mista Vinnytsia u 2022 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2022.
- Korzh, A., Korolenko, Ya., Karmazina, L., Ocheretnyi, S. 2023. *Doslidzhennia v tsentralnii chastyni Vinnytsi. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 11-13.
- Lytvynchuk, I. 2021. *Istoryko-mistobudivni doslidzhennia oboronnykh kompleksiv m. Vinnytsi Rusko-Lytovskoi doby (XIV—XVI st.)*. *Fortyfikatsii*, 14, s. 46-61 <https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.074>
- Morhunov, S. A., Podolynnyi, A. M. 2016. *Vinnytsia — suchasnyi administratyvnyi, ekonomichnyi, osvittii i kulturnyi tsentr Vinnytskoi oblasti*. In: Zinko, Yu. A. (red.). *Pam'iatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti*. Vinnytsia: Nilan-LTD, s. 5-11.
- Omikron. 2010. *Vinnytski Mury — yak dzherelo osvity v kraï*. Vinnytsia: Rozvytok.
- Osaulchuk, O., Lazurenko, O., Shnitsar, M. 2019. *Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichni nahladi) na vul. Monastyrska, 24 u m. Vinnytsia u 2019 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2019.
- Plan... 1845. *Plan Vinnytsi ta yïi okolyts 1845 r.* (online). Vinnytsia: Muzei Vinnytsi. Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=589884489833278&set=pb.100064351976528.-2207520000&type=3> (Data zvernennia 11 travnia 2025).
- Plany... 1901. *Plany, prosheniia lits na postroiku i remont domov*. DAViO, f. 230, op. 1, spr. 849.
- Polishchuk, M. V. 2002. *Arkhytekturno-prostorova orhantzatsiia yevreiskyykh mistobudivnykh kompleksiv XV — poch. XX st. u strukturi istorychnykh poselen Podillia*. Dysertatsiia kand. arch. Natsionalna akademiia obrazotvorchoho mystetstva y arkhitektury.

Protokoly... 1881—1896. *Protokoly zasiedanii gorodskoi dumy i upravy perepiska s Podolskim gubernatorom o razreshenii grazhdanam g. Vinnytsi postroiки domov, lavok. Proektnykh pasportov*. DAViO, f. 230, op. 1, spr. 94.

Prosheniia... 1899—1911. *Prosheniia hrazhdan h. Vinnytsi o postroiки domov, proekty y plany domov y usadeb*. DAViO, f. 230, op. 1, spr. 712.

Prosheniia... 1901—1914. *Prosheniia lits o razreshenii im postroiки novykh domov i provedenii kapitalnykh remontov*. DAViO, f. 230, op. 1, spr. 830.

Rychkov, P. P. 2011. Arkhitekturnyi kompleks Tovarystva Isusa u Vinnytsi. Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Jezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit». Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r.* Vinnytsia: Rozvytok, s. 7-23.

Sokolov, V. 2018. *Zvit pro inzhenerno-heolohichni doslidzhennia terytorii Sviato-Preobrazhenskoho kafedralnoho soboru*. Arkhiv Departamentu arkhitektury ta mistobuduvannia Vinnytskoi miskoi rady.

Trehubova, T. 2011. Arkhitektura. In: Skrypnyk, H. (red.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. 3: Mystetstvo druhoї polovyny XVI — XVIII stolittia. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, s. 18-70.

Tsarenko, S. O. 2016. Misto Vinnytsia: mistobuduvannia ta arkhitektura. In: Zinko, Yu. A. (red.). *Pam'iatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti*. Vinnytsia. Vinnytsia: Nilan-LTD, s. 29-58.

Chudnovskiy, V. 2018. *Utsentri Vinnytsi znayshly pidzemni khody. Yim blyzko 400 rokiv* (online). Vinnytsia: 20 khvylyn. Rezhym dostupu: <https://vn.20minut.ua/Podii/u-tsentri-vinnytsi-znayshli-pidzemni-hodi-yim-blizko-400-rokiv-10679222.html> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Shafranivska, K. 2006. *Pidzemna Vinnytsia: trokhsotlittnia istoriia pid asfaltom* (online). Vinnytsia: 20 khvylyn. Rezhym dostupu: <https://vn.20minut.ua/Podii/pidzemna-vinnytsia-trokhsotlittnia-istoriya-pid-asfaltom-49270.html> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Baranowska, L. 2018. *W Winnicy odkryto kolejne podziemne korytarze z czasow I RP* (online). Slowo Polskie. Rezhym dostupu: <https://slowopolskie.online/w-winnicy-odkryto-kolejne-podziemne-korytarze-z-czasow-i-rp/> (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Y. Korolenko

UNDERGROUND STRUCTURES OF VINNYTSIA AS AN ELEMENT OF THE HISTORICAL URBAN ENVIRONMENT

The author examines the underground structures of Vinnytsia as an important element of the historical urban landscape which has been forming over several centuries. Based on archival materials, topographic maps, archaeological research results, and observations of changes in urban development, the attempt to systematize the available information about the underground objects of the city has been made. The author

identifies three main groups of underground structures that reflect the different stages and socio-cultural processes in the life of the city: 1) monastic underground structures of the 17th—18th centuries, 2) underground structures of traditional Jewish architecture of the 18th—19th centuries, and 3) basement and other utility structures of residential buildings from the late 19th to the early 20th century.

The first group is characterized by a variety of structural features and functional purposes. The main structural elements are cylindrical vaults, constructed from brick that conform to the building standards of the 18th century and stone. The functional purpose of these structures varies from utility rooms such as cellars, warehouses, and drainage systems to cult and communication structures.

The second group is characterized by galleries carved in loam and designed with cylindrical vaults, subsequently reinforced with brick, which meets the size and production technology standards of the late 19th — early 20th century. The depth of such structures ranges from 2.0 to 4.0 m from the modern surface to the top of the vault and is generally associated with an above-ground adobe structure. Functionally, these structures could serve both utility and communication purposes.

For the third group, the main structural elements are cylindrical and cross-vaults, most often constructed from bricks measuring 27 × 13.5 × 6.5 cm. They usually include semi-circular archways, blind arches, and arched niches, which were typical architectural elements of the time. These structures were used for various utility purposes: cellars and basements served for food and other goods storage, latrines provided sanitary conditions, and ice houses maintained a cool temperature of store.

The underground structures of Vinnytsia, survived to the present day, are a unique source of information about architectural and engineering solutions applied in different historical periods. In particular, the underground passages and rooms of the Jesuit, Dominican, and Capuchin monasteries are of special value, as they testify to the high level of building culture in the 17th—18th centuries.

Keywords: Vinnytsia, underground structures, architectural and archaeological research, Monastic cellars, Jewish architecture, basement.

Одержано 15.06.2025

КОРОЛЕНКО Яна, магістр археології, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінниця, Україна.
Yana KOROLENKO, MA, Vinnytsia Regional Museum of Local Lore, Vinnytsia, Ukraine.
ORCID: 0009-0009-7357-1799,
e-mail: yana.magura.korolenko@gmail.com.